

УДК 81'342.8

ДИНАМІКА ІННОВАЦІЙНИХ ЗМІН У НАГОЛОШЕННІ ДЕЯКИХ ДІЄСЛІВ (ЗА ДАНИМИ СУЧАСНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ)

Задорожний В. Б.

Безпосереднім поштовхом до написання статті стала поява у словниках української мови, що побачили світ останнім часом, статті *назоліти* – *назолію*, *назолієте*, що є явною помилкою, яку, однак, уже повторюють найновіші словники. На думку автора, це стало можливим тому, що не було вчасно усунуто з лексикографічних джерел іншу помилку: розрізнення за допомогою наголосу дієслів *назоліти* – *назоло*, *назоліш* (*набриднути*) і *назоліти* – *назолію*, *назоліш* (*налужити*), що має уможливити природу і не має опертя в самій мові. Аналіз семантичної еволюції різноманітних префіксальних утворень кореневого *золіти* – *золію*, *золіш* неспростовно доводить, що семантичний розвиток тут відбувається в межах одного багатозначного слова, тому підстав для появи тут омонимії немає. Спостереження за перебігом процесу семантичної еволюції в цих утвореннях ускладнюється тим, що в похідних дієсловах твірного *золіти*, яке первісно було кінцевонаголошеним, але вже давно розвинуло в собі рухому акцентну парадигму, акцентні зміни відбуваються нерівномірно. Напрямок цих змін, однак, визначає сучасний наголос кореневого дієслова.

Ключові слова: кінцева / рухома акцентна парадигма, особова парадигма, семантичний розвиток, словоформа доконаного / недоконаного виду.

Непосредственным толчком к написанию статьи стало появление в словарях украинского языка, которые увидели свет в последнее время, статьи *назоліти* – *назолію*, *назолієте*, что является явной ошибкой, которую, однако, уже повторяют новейшие словари. По мнению автора, это стало возможным потому, что не была вовремя удалена из лексикографических источников другая ошибка; различение при помощи ударения глаголов *назоліти* – *назоло*, *назоліш* (*надоесть*) и *назоліти* – *назоло*, *назоліш* (*нащелочить*), имеющее умозрительную природу и не имеющее опоры в самом языке. Анализ семантической эволюции префиксальных образований кореневого *золіти* – *золію*, *золіш* неопровержимо доказывает, что семантическое развитие тут происходит в пределах одного многозначного слова, потому оснований для появления тут омонимии нет. Наблюдения за ходом процесса семантической эволюции в этих образованиях усложняется тем, что в производных глаголах образующего *золіти*, которое первично имело конечное ударение, но уже давно развило в себе подвижную акцентную парадигму, акцентные изменения происходят неравномерно. Направление этих изменений, однако, определяет современное ударение кореневого глагола.

Ключевые слова: конечная / подвижная акцентная парадигма, личная парадигма, семантическое развитие, словоформа совершенного / несовершенного вида.

This article is provoked by the fact that the latest dictionaries of Ukrainian have recorded the verb *назоліти* – *назолію*, *назолієте* with a wrong stress and the mistake has been entered in to other new dictionaries. The author believes that this happened due to other mistake in the lexicographic sources; and that is accentual distinction of the verbs *назоліти* – *назолію*, *назоліш* (*to bore*) and *назоліти* – *назолію*, *назоліш* (*to make something alkaline*) which is artificial by nature and has no ground in the language. The phenomenon is investigation in two aspects – from the point of view of regularity of accent characteristics of verbs in accent system of Ukrainian, as well as from their interpretation by modern lexicography. Observable inconsequence in accent characteristic of some verbs, introduced in modern lexicographical source, speaks for not always adequate understanding of nature of verbal accent by modern Ukrainian lexicography. The analysis of the semantic evolution of the various prefixed words with the root *золіти* – *золію*, *золіш* proves that the semantic development takes place here within one polysemantic word, hence there is no ground for homonymy to appear. Observations of the process of the semantic evolution in these words are complicated

*by the fact that the verbal derivatives of *zornumu*, that were primarily stressed in the end, developed a movable stressed paradigm. The actual stress of the verbal root, though, leads the change and is essential for the trends.*

Key words: final / movable stress paradigm, semantic development, verb form of perfective / imperfective aspect.

Мовна система повсякчас перебуває в стані динамічної рівноваги: розвиток її – не підсумок певного процесу, а постійний стан, для якого статика – це лише момент фіксації якогось явища на письмі, що з цього часу стає джерелом інформації про неї. Власне, з цієї їхньої особливості походить вартість писемних джерел для дослідника. Певна річ, для мовознавця найціннішими під цим оглядом є лексикографічні джерела, словники – з огляду як на компактність зібраного тут матеріалу, так і на максимальну систематичність його в них. Надзвичайно важливою тут є ще й та обставина, що лексикографічний матеріал завжди має, так би мовити, "офіційний", невипадковий характер, – звичайно, крім тих випадків, коли предметом лексикографування була якась спеціальна лексика, хоч на цю обставину завжди за потреби вказують. Предметом же нашої уваги тут будуть ті дані сучасної лексикографії, що мають статус фактів сучасної української мови або принаймні на нього задекларовано претендують. Наскільки вони при цьому знаходять для себе підтримку в системі сучасної української мови, яка єдина може тут бути найпереконливішим критерієм для визначення їхнього місця в ній, ми й пробуємо тут з'ясувати.

Після всього сказаного спробуймо з'ясувати лексикографічну характеристику дієслова *назолити* – *назоблюю*, *назоблюєте* (набриднути) [10, с. 461] в найновішому, дев'ятому, виданні "Українського орфографічного словника". На жаль, у цій своїй спробі ми тут натрапимо відразу на кілька проблем, розв'язати які в межах цих даних нам навряд чи коли-небудь поталанить удасться. Скажімо, на будь-чий неупереджений погляд, дієслово *назолити* як дієслово на *-ити* повинне було б мати іншу особову парадигму, наприклад, таку: *назолити* – *назолю*, *назолиш*, що ми для контролю тут же перевіримо, зіставивши сумнівне з безсумнівним і неодноразово перевіреним, див.: *наварити* – *наварю*, *наварюш*; *напалити* – *напалю*, *напалиш*; *наробити* – *нароблю*, *наробюш* та багато ін. Та на цьому ще не все. Чомусь у наведеній джерелом парадигмі дієслова фігурують словоформи 1-ої особи однини *назолюю* та 2-ої особи множини *назолюєте*, хоч відомою є прийнята раціональна лексикографічна практика позначати особову парадигму дієслова стандартно за допомогою словоформ 1-ої та 2-ої особи однини (інакше тільки тоді, коли на це є якісь особливі причини). Звичайно, усе це належить до речей незбагнених, а через те й у принципі непояснених. Залишається хіба що втішати себе тим, що не все так погано навіть у найновішому, дев'ятому, виданні "Українського орфографічного словника".

На щастя, за позитивними щодо цього прикладами далеко ходити не треба, оскільки тут же наведене дієслово *назоблювати* – *назоблюю*, *назоблюєш* [10, с. 461], яке тут для нас здобуває надзвичайну цінність як наочний доказ того, про що ми щойно говорили вимушено здогадно, спираючись лише на суто теоретичні міркування про те, що тут перед нами постає в усій переконливості факту. На перший погляд, в особовій парадигмі дієслова справді фігурують словоформи 1-ої ос. одн. *назолюю* і 2-ої ос. одн. *назолюєш*, після чого ми можемо вивести будь-яку іншу, хоч би й 2-ої ос. мн. *назолюєте*. Тепер ми звертаємо увагу на те, що всі ці словоформи належать дієслову *назолювати* – і саме це й робить їх тут доречними, однак чого було б неможливо про них сказати, якби комусь спало на думку трактувати їх як словоформи дієслова *назолити*. До речі, таке дієслово, як на замовлення, теж наведене тут же – і, гадаємо, не без наміру, а для того, щоб усі ми мали можливість наочно переконатися в тому, якою ж має бути і є насправді його особова парадигма, див.: *назолити* – *назоло*, *назоблюш* [10, с. 461]. Звернімо увагу: тут теж наведені словоформи 1-ої ос. одн. *назолю* і 2-ої ос. одн. *назолиш*, що дає нам змогу знати, що, наприклад, словоформа 2-ої ос. одн. має вигляд *назолите*. Звичайно, неможливо не помітити, що ці словоформи належать дієслову на *-ити* *назолити*. Разом вони є, гадаємо, неспростовними

доказами того, про що було сказано вище. Залишається тільки чи то дивуватися, чи то здогадуватися, чому ці очевидні факти не стали помічними для всіх тих, хто, як то кажуть, несе своє фахове слово в народ.

Для наочності ми повторимо лексикографічні записи в тому вигляді й у тій послідовності, як їх подає цитоване лексикографічне джерело:

назоліти – *назоло*, *назблиш*;

назоліти – *назоблюю*, *назоблюєте* (набриднути);

назоблювати – *назоблюю*, *назоблюєш*.

Здається, сам словотвірний потенціал мови зробив тут усе, щоб жодна помилка сюди навіть не закралася. Однак, усупереч цьому, сучасна лексикографічна дійсність переконливо свідчить про інше. Чому так стається? Гадаємо, саме аномальна особова парадигма *назоблюю*, *назоблюєте*, що нібито належить дієслову *назоліти* на тлі закономірного *назоблювати* – *назоблюю*, *назоблюєш* є доказом того, що тут ми маємо справу не з механічною помилкою, а з наслідками якихось пошуків допитливої людської думки. Адже якщо б упорядник просто помилився, то він би механічно приписав дієслову *назоліти* словоформи *назоблюю*, *назоблюєш*, які належать дієслову *назоблювати*, – тільки, мабуть, і всього. Утім, хід думки упорядника, гадаємо, настільки оригінальний, що навряд чи комусь колись удасться його відтворити.

Тут неможливо не звернути уваги на те, що джерело попри помилку в одному випадку щодо визначення особової дієслівної парадигми фіксує два дієслова *назоліти*, але чомусь тільки в одному випадку (і саме у випадку з дієсловом із неправильною парадигмою) вказує на значення слова ("набриднути"). Яке ж тоді значення іншого, омографічного, слова? І яка в таких умовах обов'язкова в якихось параметрах різниця між цими двома самостійними лексичними одиницями? Мабуть, уже само собою зрозуміло, що наведених нами даних не досить, щоб дати задовільну відповідь на ці та інші можливі тут запитання. Тому ми спробуємо створити для них фон з усіх інших дієслівних утворень цього кореня, як їх подає те саме лексикографічне джерело, див.: *відзоліти* – *відзолію*, *відзоблиш* [10, с. 128] і *відзоблювати* – *відзоблюю*, *відзоблюєш* [10, с. 128]; *дозоліти* – *дозолію*, *дозоблиш* [10, с. 228] і *дозоблювати* – *дозоблюю*, *дозоблюєш* [10, с. 228]; кореневе *золіти* – *золію*, *зоблиш* [10, с. 324]; *надзоліти* – *надзолію*, *надзоблиш* [10, с. 458] і *надзоблювати* – *надзоблюю*, *надзоблюєш* [10, с. 458]; *перезоліти* – *перезоло*, *перезоблиш* [10, с. 573]; *прозоблювати* – *прозоблюю*, *прозоблюєш* [10, с. 707]¹. У жодному з наведених випадку (а представлені вони вичерпно), як бачимо, немає й найменшого натяку на можливість семантичного розщеплення якогось із цих утворень на дві самостійні лексеми. Певна річ, якісь подальші змоглядні пошуки істини тут уже не є можливими через відсутність інформативного матеріалу, тому єдиним способом продовження дослідження є пошук його в інших лексикографічних джерелах. Адже зрозуміло, що кожне явище має не лише свою причину, а й свій початок. Тим часом у попередньому, восьмому, виданні "Українського орфографічного словника" натрапляємо на тотожну картину, див.: *назоліти* – *назоло*, *назблиш* [9, с. 450]; *назоліти* – *назоблюю*, *назоблюєте* (набриднути) [9, с. 450]; *назоблювати* – *назоблюю*, *назоблюєш* [9, с. 450]. Задля повноти всієї картини додамо, що всі інші дієслівні утворення цього кореня в УОС-2008 (восьме видання) і УОС-2009 (дев'яте видання) схарактеризовані цілком ідентично.

У пошуках поки що так і не з'ясованої причини появи в сучасній лексикографії явно аномальної оцінки особової парадигми дієслова мусимо поглибити свій пошук хоч би на одне словникове покоління, тобто звернутися до сьомого видання того ж самого словника. Попри те що всі інші утворення цього кореня в

¹ Дуже характерні в обох останніх випадках фіксації. Відзначимо насамперед, що вперше в такому вигляді вони з'явилися в п'ятому виданні "Українського орфографічного словника" (2005 р.), див.: *перезоліти* – *перезолію*, *перезоблиш* [7, с. 525]; *прозоблювати* – *прозоблюю*, *прозоблюєш* [7, с. 653] – у попередніх виданнях цих слів не було. Ми тут не будемо дискутувати на тему, скільки в їхній фіксації є розвитку і збагачення української мови, а скільки "розвитку" і "збагачення". Задумаймося над іншим: чи є в мові слово *перезоліти* без слова *перезоблювати* і чи є в мові слово *прозоблювати* без слова *прозоліти*? Адже взагалі є досить поширеним погляд на те, що члени однієї видової пари є не окремими дієсловами, а лише словоформами одного слова.

ньому схарактеризовані ідентично, принципову різницю тут бачимо саме в групі тих утворень, які, власне, і є предметом нашої уваги, див.: *назоліти* – *назоло*, *назоблиш* (налужити) [8, с. 440], *назоліти* – *назоло*, *назоліш* (набриднути) [8, с. 440], *назоблювати* – *назоблюю*, *назоблюєш* [8, с. 440]. Таким чином, "інноваційні" зміни можна тепер датувати з точністю до року: зафіксовані вони 2008 року. Чому ж авторів чи там ще когось не влаштували характеристики, що панували тут до 2007 року? Оцінимо їх. Певна річ, немає сумнівів щодо того, що дієслово недоконаного виду на *-увати назоблювати* (і тільки воно) має особову парадигму *назоблюю*, *назоблюєш...назоблюють*. Так само не підлягає жодному сумніву той факт, що дієслово на *-ити назолити* матиме особові словоформи *назолю*, *назоліш... назоліять* навіть тоді, коли воно розщепиться не те що на дві, а навіть на більшу кількість самостійних лексем. Якщо ми приймемо погляд про дві омографічні самостійні лексеми *назолити*, то побачимо, що вони відмінні між собою тим, що мають різний наголос: саме тому упорядник змушений був указати на семантичну різницю між ними (зрозуміло, в обох випадках). Підкреслимо: на думку упорядника, дієслово *назоліти* зі значенням "набриднути" є кінцевонаголошеним дієсловом з акцентною парадигмою *назоло*, *назоліш...назоліять*, а дієслово *назоліти* зі значенням "налужити" має акцентну парадигму рухомого типу *назоло*, *назоблиш...назоліять*.

Однак тут постає ще одна проблема: якщо в мові справді є два різних дієслова доконаного виду, то, певна річ, їм мусять відповідати таких самих два різних дієслова недоконаного виду, з якими вони перебувають у видових зв'язках. Специфіка орфографічних словників така, що за ними неможливо з'ясувати характер видових відношень між словоформами недоконаного й доконаного видів, тому звернемося задля цього до "Словника української мови". У ньому це явище має таке тлумачення: *назоблювати* – *назоблюю*, *назоблюєш*, недок., *назоліти* – *назолю*, *назоліш*, док. Парити велику кількість білизни, заливши її спеціально для цього приготвленим розчином золи [4, т. V, с. 93] і *назоліти* – *назолю*, *назоліш*, док. розм. 1. Набриднути, надокучити кому-небудь. 2. Зробити неприємність кому-небудь [4, т. V, с. 93]. З цього випливає, що словоформі недоконаного виду на *-увати* відповідає словоформа доконаного виду на *-ити* з рухомим наголосом. Тим часом одно- видове дієслово доконаного виду має кінцевий наголос. Зрозуміло, що одно- видове дієслово співвідноситься зі словом кореневим, однак воно, за свідченням того ж джерела, має рухомий наголос, див.: *золіти* – *золо*, *зоблиш* [4, т. III, с. 679]. Ще важливіше для нас, що, за свідченням цього джерела, воно є семантично єдиною лексемою, хоч і багатозначною, див.: 1. Парити білизну, заливши її спеціально для цього приготвленим розчином золи. 2. Пробирати (? – В. 3.), лаяти кого-небудь; докоряти комусь. 3. Обробляти шкіру спеціальним розчином для видалення шерсті [4, т. III, с. 679]. Зрозуміло, що кореневе й похідне від нього одновидове доконаного виду насправді не можуть мати різного наголосу – це аксіома; зрозуміло, що їхні спільні акцентні характеристики визначає акцентний стан кореневого слова – це очевидно; зрозуміло, що насправді в живій мові багатозначному кореневому з рухомим наголосом *золіти* – *золю*, *зоблиш* відповідає багатозначне префіксальне похідне з рухомим наголосом *назоліти* – *назоло*, *назоліш*. Поза всяким сумнівом, акцентна характеристика *назоліти* – *назолю*, *назоліш* "набриднути" на відміну від *назоліти* – *назолю*, *назоліш* "налужити" є штучною, надуманою – так би мовити, з реторти; із живою українською мовою вона не має нічого спільного². Доводити останнє не є предметом нашої розвідки, оскільки в ній ми намагаємося з'ясувати інше: як і звідки беруться у словниках сучасної мови незбагненні дані, причому з'являються вони тільки для того, щоб потім безслідно зникнути. Проте не все так просто, як може здатися на перший погляд, адже якийсь час вони збивають з пантелику мовців, руйнують мовну систему та й, ніде гріха діти, виробляють стійкий синдром неприйняття українського слова у великій кількості, скажемо так, потенційно українських мовців. Актуальним, проте, після цього залишається запитання: чому?

² Тут ми лише в загальних рисах означили проблему, оскільки явище, гадаємо, із задовольною повнотою було нами проаналізоване ще 2008 року й оприлюднене у вигляді доповіді на щорічній Міжнародній науково-практичній конференції "Українознавство XXI ст.: нові вимоги, проблеми та методологія розвитку" (21–22 жовтня 2008 року) під назвою "Про позамовну дійсність деяких лексикографічних даних", яку ми маємо надію колись опублікувати.

Зрозуміло, однак, що як у сучасних наших обставинах, так і ще довго пізніше воно буде суто риторичним...

Одним із наріжних принципів науки є спадкоємність – звичайно, через ту її особливість, що її фахівці визначають як фундаментальність. Нині, звичайно, важко передбачити, як довго триватиме в українській лексикографії традиція фіксувати слово *назолити* – *назолію*, *назолієте*, започаткована, нагадаємо, 2008 року у восьмому виданні "Українського орфографічного словника". Про це можна хіба що так чи інакше здогадуватися. Скажімо, традиція, що їй передувала, а саме цілком недоречне акцентне розрізнення двох нібито самостійних лексем, тривала кілька десятиліть. Наприклад, якщо ми візьмемо третє видання словника, що побачило світ 2002 року (ми зупинили свій вибірковий погляд на ньому тільки через ту обставину, що це видання є першим, що вийшло під зміненою назвою "Український орфографічний словник"), то побачимо, тотожну картину, див.: *назолі́ти* – *назолі́ю*, *назолі́ши* (налужити) [6, с. 455] і *назолі́ти* – *назолі́ю*, *назолі́ши* (набриднути) [6, с. 455]. Перескочивши через кілька таких однотипних словників, зачитуємо "Орфографічний словник української мови" 1994 року видання, який є першим виданням переліченої родини з нині дев'яти колін словників, – картина виявиться тотожна: *назолі́ти* – *назолі́ю*, *назолі́ши* (налужити) [2, с. 396] і *назолі́ти* – *назолі́ю*, *назолі́ши* (набриднути) [2, с. 396]. Та більше: те саме бачимо в його хронологічно досить віддаленому попереднику: *назолі́ти* – *назолі́ю*, *назолі́ши* (налужити) [1, с. 388] і *назолі́ти* – *назолі́ю*, *назолі́ши* (набриднути) [1, с. 388]. Це "явище" в лексикографії з'явилося ще раніше, але до 1970-х років ще не належало до неспростовних наукових знань, тоді тут щодо цього могли бути й інші погляди, напр.: *назолі́ти* – *назолі́ю*, *назолі́ши* [5, с. 350], тобто тут ми маємо семантично єдине слово, префіксальне утворення, що закономірно повторює акцентну характеристику кореневого твірного *золі́ти* – *золо*, *зо́лиши* [5, с. 249]. Акцентні характеристики інших префіксальних тут теж закономірні: *відзолі́ти* – *відзолі́ю*, *відзолі́ши* [5, с. 98], *дозолі́ти* – *дозолі́ю*, *дозолі́ши* [5, с. 169]. Картина, чесно кажучи, майже ідилічна, тому що тут просто неможливою виглядає поява словесного монстра *назолити* – *назолію*, *назолієте*. Однак тепер ми вже достеменно знаємо: щоб у джерелах української мови з'явився й нікого не дивував своєю появою словесний монстр, треба попередньо контузити українську мовну свідомість кількома "відкриттями", що комусь, на перший погляд, можуть здатися навіть чимось реальним, справжнім...

Різниця є між правильним і неправильним. Немає неправильного, яке було б ліпше за неправильніше. Неправильне – воно завжди неправильне, – яке б воно не було. Не більше і не менше.

Тут згадуються слова О. Потебні, варті, гадаємо, нагадування й нагадування: "В організованому суспільстві з серйозним ставленням до літератури складається і стосовно писемної мови громадська совість, чуття користі, міри і краси, які однаково зобов'язують письменника і читача. Думка повинна розвиватися, отже і мова повинна рости, але непомітно, як трава росте. Все, що зупиняє на самому слові, будь-яка не тільки неясність, але помітна незвичайність його відволікає увагу від змісту. Лише прозорість мови дає змісту можливість діяти легко, сильно, художньо. Тут же причина, чому коло дії літературної мови обмежене, чому певна мова може виявитися поганим провідником думки в маси і при неможливості перетворення повинна бути замінена іншою" [3, с. 172]. А хтось не розуміє: чому? А хтось дивується: чому? А хтось запитує: чому? А, виявляється, усе давно пояснено.

Література

1. Орфографічний словник української мови. – К., 1977.
2. Орфографічний словник української мови. – К., 1994.
3. Потебня О. Естетика і поетика слова / Олександр Потебня. – К., 1985.
4. Словник української мови : в 11 т. – К., 1970–1980.
5. Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник. – К., 1973.
6. Український орфографічний словник. – К., 2002.
7. Український орфографічний словник. – К., 2005.
8. Український орфографічний словник. – К., 2007.
9. Український орфографічний словник. – К., 2008.
10. Український орфографічний словник – К., 2009.